

© 2012 р. **В.Я. Марчак**
Суддя Апеляційного суду Чернівецької області, Чернівці
© 2012 р. **Л.Р. Шувальська**
Національна академія внутрішніх справ, Київ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ ЕКСПЕРТА В СУДІ

Недостатню глибину знань і компетентності судді, який відповідальний за прийнятні рішення у кримінальному провадженні компенсує залучення особи, яка професійно володіє спеціальними знаннями. Таке залучення може бути реалізоване трьома формами, а саме шляхом: вивчення суддею спеціальної літератури або консультації з відповідним спеціалістом із питань, що потребують спеціальних знань; залучення спеціаліста до участі у провадженні судової дії; призначення експертизи. Найпоширеніша форма використання спеціальних знань є проведення експертного дослідження.

Постановка проблеми. Правова захищеність особи – одна з фундаментальних ознак правової держави, що передбачає наявність системи ефективних юридичних засобів реалізації і захисту прав особи. У цій системі особливе місце посідає суд, покликаний здійснювати захист прав, свобод та законних інтересів громадян. Сильна, незалежна судова влада здатна справляти істотний вплив на всі сторони життєдіяльності держави, активно допомагати її формуванню як держави правової.

Психологічна природа людини змінюється дуже неспішно, як і неспішно змінюються психологічні складові кримінального правопорушення. Тому при незрівнянному зростанні навантаження на суддів залишається незмінною і актуальною вимогам до них оволодівати знаннями психології та використовувати їх в процесі розгляду кримінальних проваджень.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідження даної теми торкалися у своїх працях багато відомих вчених, зокрема: Д. Александров, В. Андросюк, Л. Казміренко, В. Коновалова, М. Костицький, В. Кошинець, Й. Кудрявцев, В. Нагаєв, В. Нор, О. Сітковська, М. Строгович, А. Федіна, О. Черновський, В. Шепітько, В. Шибіко, та інші.

Мета статті зумовлена необхідністю вдосконалення та розвитку інституту спеціальних психологічних знань, що значно сприяє підвищенню ефективності його функціонування в сфері кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. Спеціальні знання судді не безмежні й в разі необхідності він звертається за допомогою до спеціалістів. Використання спеціальних знань у суді є ефективним засобом встановлення обставин події й дозволяє залучати до судового розгляду кримінальних проваджень увесь арсенал сучасних наукових методів, а також є основним каналом впровадження в судово-слідчу практику досягнень науки й техніки. Це

призначуване і здійснюване з дотриманням визначених правових норм дослідження на основі застосування спеціальних знань, якому закон надає значення джерела доказів, чи, іншими словами, засобу доказування.

Під час розгляду кримінальних проваджень часто виникають питання щодо дослідження особливостей психічної діяльності обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів. Для дослідження зазначених особливостей використовуються спеціальні психологічні, психіатричні, медичні та інші знання.

За допомогою використання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності й поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновок комплексної судової психолого-психіатричної експертизи (КСПЕ) сприяє правильній оцінці показань обвинувачених – коли їхні дії мають незвичайний характер та ін.

При розгляді проваджень через специфіку свого об'єкта – людини – правосуддя неминуче зіштовхується із суто психологічними феноменами, такими як особистість, психічна зрілість, розумові здібності, воля, емоційні стани, спонукальні сили поведінки і т.д. В кримінальних провадженнях цієї категорії повинні бути встановлені наявність психічного розладу, механізм, межі його впливу на свідомість особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Наприклад, у ході здійснення правосуддя встановлення наявності в особи стану обмеженої осудності під час вчинення нею кримінального правопорушення визнається винятковою прерогативою юриспруденції. Однак дослідження правового аспекту в нашому кримінальному правосудді повинне супроводжуватися належним вивченням первинного – психологічного.

Спеціальні знання експерта-психолога – це

психологічні теоретичні і методологічні знання про закономірності й особливості протікання і структури психічної діяльності людини, що мають юридичне значення, отримані в результаті спеціальної професійної психологічної підготовки і впроваджені в практику судової експертизи та практичного застосування, що використовуються в ході розслідування кримінальних правопорушень і при розгляді кримінальних проваджень у суді з метою сприяння встановленню істини у справі на підставах і в порядку, визначеному кримінальним процесуальним кодексом.

Межі використання спеціальних психологічних знань у судовому засіданні окреслюються наявністю трьох критеріїв: а) правового; б) психологічного (гносеологічного); в) морального.

Якщо суддя, присяжні чи народні засідателі володіють спеціальними психологічними знаннями, це допомагає їм оцінити висновок експерта, але не усуває необхідності залучення цієї форми спеціальних психологічних знань для досягнення мети судочинства. Очевидно, що оцінювати докази в кримінальному провадженні суддя, який володіє спеціальними психологічними знаннями, буде більш об'єктивно та всебічно, а отже, здійснюватиметься вплив на внутрішнє переконання самого судді чи інших суддів (у разі колегіального розгляду кримінальних проваджень).

А. В. Дулов пише: „... у процесі дослідницької роботи з пізнання істини суд не може самостійно розкрити всі сторони прояву сутності досліджуваних явищ і предметів, усі причини явищ і їх взаємозв'язку. Для цього в ряді випадків необхідні знання у визначеній галузі науки... У таких випадках звертаються по допомогу фахівців” [3; 4; 5].

Під час розгляду деяких кримінальних проваджень виникає потреба у встановленні конкретних обставин психологічної природи, наприклад: ступеня усвідомлення здійснення юридично значущих дій і можливості вольового управління ними; принципової здатності суб'єкта правильно сприймати факти навколишньої дійсності, а також здатності запам'ятовувати і відтворювати цікавлячу суд інформацію; ієрархії психологічних мотиваційних ліній поведінки. Тобто загальний предмет експертизи трансформується в окремий, що конкретизується в певній експертній задачі [14, с. 96].

В такому випадку суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні психологічні знання, має право своєю

ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. Суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам незалежно від наявності клопотання, якщо: суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності; під час судового розгляду виникла необхідність здійснення тривалого спостереження та дослідження особи в медичному закладі для проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи [9, ст. 332].

До ухвали суду про доручення проведення експертизи включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження, судом. Суд має право не включати до ухвали питання, поставлені учасниками судового провадження, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі. Після постановлення судом ухвали про доручення проведення експертизи судовий розгляд продовжується, крім випадків, якщо таке продовження неможливе до отримання висновку експерта.

Специфіку предмета судово-психологічної експертизи становлять фактичні дані про результати впливу на психічне відображення навколишньої дійсності, регуляцію своєї поведінки під експертним непатологічних психічних факторів: вікового, ситуаційного, емоційного, особистісного. Разом з тим судово-психологічна експертиза може діагностувати, оцінювати вплив деяких психопатологічних причин (патопсихологія) [10, с. 28-30].

На думку В. В. Романова, „предметом дослідження КСППЕ є психічні процеси, стани, властивості психіки здорових людей, які беруть участь у кримінальному процесі, особливості їхньої психічної діяльності, тимчасові (нехворобливі) зміни свідомості під впливом різних фактів, експертна оцінка яких має значення для встановлення об'єктивної істини в справі. Тобто предметом експертизи є індивідуально-своєрідні риси психологічного відображення сторонами кримінального провадження різних явищ навколишньої дійсності, що мають значення для правильного вирішення кримінальних проваджень” [13, с. 78].

Визначення об'єктів судових експертиз, що мають справу зі сферою психічного в людини, за критерієм наявності чи відсутності психічного захворювання (чи патології психіки) передбачає також розрізнення об'єктів базових наукових дисциплін (психології і психіатрії) за тим самим

принципом. Але психіатрія відрізняється від психології не тим, що вона вивчає психічні хвороби, а психологія – так звану нормальну психіку.

Психологія має одним зі своїх об'єктів нервово-психічну патологію психічної діяльності. Найважливішою особливістю діяльності судового експерта-психолога є застосування такої теоретичної галузі психології, як клінічна психологія з її розвинутим концептуальним апаратом аналізу патології пізнавальної діяльності й особистості, зі сформованим психодіагностичним інструментарієм, об'єктом вивчення якої і є патологія психічної сфери людини. Судовий психолог, діяльність якого відбувається в рамках комплексної психолого-психіатричної експертизи, не може одразу стверджувати про психічне здоров'я підекспертної особи. Отже, об'єктом дослідження психолога-експерта, незалежно від виду експертизи, в якій він бере участь, не може бути завідомо „нормальна” чи „межова психіка”. Психолог-експерт має справу з особливостями психічної діяльності людини, незалежно від того, зумовлені вони патологічними чи непатологічними факторами.

Слід зазначити, що в останніх працях М. М. Коченов дотримується аналогічної думки й зазначає, що „головним об'єктом судово-психологічної експертизи є психіка людини як особлива властивість її мозку, недоступна безпосередньому почуттєвому пізнанню” [8, с. 15].

Однак і таке визначення об'єкта судово-психологічної експертизи неминуче буде неповним, оскільки воно не виявляє її специфіки, якісної відмінності від об'єкта психології як теоретичної дисципліни. Якщо розглядати судово-психологічну експертизу в рамках системи судової експертології, то стає зрозумілим, що створення спеціальної прикладної судової предметної науки є результатом необхідності трансформації даних базової науки в якісно інші дані [1, с. 114], у тому числі і трансформації об'єкта науки.

Як справедливо зазначають Ю. Л. Метелиця і С. Н. Шишков, об'єктом судово-експертного дослідження є особливості психіки людини не взагалі, а тільки в юридично значущих ситуаціях [11, с. 149], під якими розуміються юридично важливі періоди чи ситуації, коли розгортається та чи інша психічна діяльність підекспертної особи, оцінювана з позиції різних юридичних критеріїв. Наприклад, при КСППЕ обвинуваченого такою значущою ситуацією є вчинення інкримінованого йому діяння, стадії досудового розслідування, судового розгляду.

Отже, об'єкт дослідження КСППЕ в суді

можна визначити як психічну діяльність підекспертної особи в юридично значущих ситуаціях.

Відповідно предметом дослідження КСППЕ в суді виступають закономірності й особливості протікання і структури психічних процесів (психічної діяльності), що мають юридичне значення і спричиняють певні правові наслідки.

У цьому визначенні підкреслено, що предметом експертного дослідження психолога є особливості функціонування психічної діяльності людини в юридично значущих ситуаціях, незалежно від того, є вони патологічними чи віковими, особистісними чи емоційними, і чітко зазначена кінцева мета. Суд цікавить не сама діагностика особливостей психіки людини, а наявність чи відсутність таких її властивостей, що визначають їхню юридичну значущість, що відбито в праві як юридичні критерії тієї чи іншої здатності підекспертної особи – наприклад, здатності обвинуваченого усвідомлювати свої дії та керувати ними в момент вчинення кримінального правопорушення через вплив на нього психічного розладу.

Таким чином, психологічний (гносеологічний) критерій окремого предмета КСППЕ формується шляхом конкретизації загального предмета дослідження відповідно до конкретної експертної задачі.

Як зазначає М. В. Костицький, психологічна експертиза нерозривно пов'язана з загальною психологією та її прикладними галузями, що є для психологічної експертизи базою розвитку, своєрідним „живильним” середовищем. У свою чергу розвиток психологічної експертизи як своєрідної форми психологічної практики сприяє збагаченню й удосконаленню її „базових наук” [7].

Метою й завданням використання спеціальних психологічних знань у суді є визначення в підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру; провідних якостей особистості; мотивуютьоруючих чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

Основна мета використання спеціальних психологічних знань у суді полягає у тому, щоб на базі визначених даних, вироблених юриспруденцією чи психологією, накопичених практикою, провести дослідження і відповісти на запитання суду. Експерт своїм висновком допомагає суду з'ясувати обставини провадження, не вдаючись до його юридичної оцінки.

Як зазначає В. В. Романов, „головна мета КСППЕ полягає у наданні допомоги суду, орга-

нам досудового розслідування в більш глибокому дослідженні спеціальних питань психологічного змісту, які входять до предмета доведення у кримінальних провадженнях, що є складеним елементом, а також у дослідженні психологічного змісту ряду юридичних, правових понять, що містяться в законі” [13, с. 78, 80].

М. В. Костицький вважає, що метою судово-психологічної експертизи є необхідність одержання об'єктивної, незацікавленої оцінки прийнятого рішення, вчиненої дії, вираженого на пряму, їх дійсної чи перспективної якості, ефективності; здатності дати об'єктивну, всебічну і принципову оцінку конфлікту, суперечці, його предмету, виконати нагальні завдання за допомогою психологічних знань [7, с. 6-7].

Основні завдання психологічної експертизи конкретизуються залежно від виду експертизи й об'єкта дослідження. А. О. Екмекчі стверджував, що це питання психологічної мотивації дій обвинувачених, потерпілих чи свідків; встановлення фізіологічного афекту, можливості обмови і самообмови за психологічними мотивами; психологічної оцінки особистості обвинуваченого і його соціальних установок; психології неповнолітніх учасників процесу [6, с. 10-13].

Ю. М. Грошевий завданнями судово-психологічної експертизи вважає встановлення тривалості і впливу сильного душевного хвилювання, дослідження специфіки тривалого й інтенсивного впливу несприятливих факторів на людину і їх проявів у зміні її функцій (фізіологічних і психологічних), а також визначення відсталості в розумовому розвитку неповнолітнього обвинуваченого внаслідок впливу несприятливих зовнішніх факторів, з'ясування суб'єктивної можливості неповнолітнього правильно оцінювати і сприймати обставини, що мають значення для справи [2].

Б. Петелін у ряді публікацій, присвячених психологічній експертизі, зазначав, що завданням судово-психологічної експертизи є: встановлення фізіологічного афекту; визначення ступеня розумового розвитку неповнолітнього, пов'язаного не з душевною хворобою, а з особливостями формування його психіки; встановлення індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності учасників процесу, властивих особі форми емоційних реакцій; оцінка всієї сукупності психологічних особливостей особистості для розуміння її поведінки в екстремальній ситуації; надання загальної психологічної характеристики індивідуально-психологічних особливостей, що мають значення для правильного розгляду справи; визначення здатності неповнолітніх потерпі-

лих і свідків правильно сприймати події й окремі обставини; встановлення схильності неповнолітнього до фантазування, підвищеної сугестивності, індивідуальних особливостей пізнавальних процесів; визначення психічних властивостей особистості підсудного (психічного здоров'я) і їх впливу на психологічний механізм вчиненого кримінального правопорушення [12, с. 23-28]. Наведений перелік не є вичерпним. Очевидно, з розвитком психології коло завдань, призначених для вирішення психологічною експертизою, буде розширюватися до меж, встановлених юридичним критерієм.

При використанні спеціальних психологічних знань експерта суддя керується ст.ст. 69, 101, 102, 242, 243, 244, 245, 332, 356, 486, 509 КПК України [9].

Висновок експерта - це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені судом, що доручив проведення експертизи. Кожна сторона кримінального провадження має право надати суду висновок експерта, який ґрунтується на його наукових, технічних або інших спеціальних знаннях.

Висновок повинен ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження. Експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність. Запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта. Висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими.

Експерт, який дає висновок щодо психічного стану обвинуваченого, не має права стверджувати у висновку, чи мав обвинувачений такий психічний стан, який становить елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення.

Висновок експерта надається в письмовій формі, але кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку. Якщо при проведенні експертизи будуть виявлені відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких не ставилися питання, експерт має право зазначити про них у своєму висновку. Висновок підписується експертом.

За клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціа-

тивною суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку. Перед допитом експерта головуєчий встановлює його особу та приводить до присяги. Після цього головуєчий попереджає експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку. Експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони обвинувачення, першою допитує сторона обвинувачення, а експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони захисту, - сторона захисту. Після цього експерту можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, а також головуєчим та судьями. Експерту можуть бути поставлені запитання щодо наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи; використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку. Суд має право призначити одночасний допит двох чи більше експертів для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного і того самого предмета чи питання дослідження. Кожна сторона кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта. Експерт під час відповідей має право користуватися своїми письмовими та іншими матеріалами, які використовувалися під час експертного дослідження [9, ст. 356].

Висновок. Отже, для забезпечення належного рівня судового процесу суддя повинен широко застосовувати весь арсенал техніко-криміналістичних засобів і спеціальних знань під час розгляду кримінальних проваджень у суді. Серед цього арсеналу особливе місце посідають спеціальні психологічні знання. Використання спеціальних психологічних знань у суді є ефективним засобом встановлення обставин події і дозволяє залучати до судового розгляду кримінальних проваджень увесь арсенал сучасних науково-психологічних методів, а також є основним каналом впровадження в судово-слідчу практику досягнень психології. Це призначуване і здійснюване з дотриманням визначених право-

вих норм дослідження на основі застосування спеціальних психологічних знань, якому закон надає значення джерела доказів чи, іншими словами, засобу доказування.

Високий професіоналізм і психологічна культура працівників судової системи не виключають, а скоріше створюють передумови для залучення психологів до розгляду кримінальних проваджень у суді.

Зазначений підхід сприяє здійсненню правильного вибору тактичних прийомів, за допомогою яких найбільш успішно проводяться судові дії. Крім того, використання наукових досягнень психології при розгляді кримінальних проваджень сприяє якіснішій та ефективнішій роботі судів, зміцненню законності та правопорядку в державі.

Список літератури

1. Винберг А. И. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз: учеб. пособ. / А. И. Винберг., Н. Т. Малаховская; отв. ред. Б. А. Викторов. – Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1979. – 183 с.
2. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Х.: Вища школа, 1975. – 143 с.
3. Дулов А. В. Введение в судебную психологию / А. В. Дулов. – М.: Юридическая литература, 1970. – 159 с.
4. Дулов А. В. Судебная психология / А. В. Дулов. – Минск: Вышэйш. шк., 1970. – 392 с.
5. Дулов А. В. Судебная психология: учеб. пособ. / А. В. Дулов – [2-е изд., испр. и доп.] – Минск: Вышэйш. шк., 1975. – 464 с.
6. Экмекчи А. О судебно-психологической экспертизе / А. Экмекчи // Советская юстиция. – 1968. – №7. – С.10-13.
7. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза / М. В. Костицкий. – Львов: Вища шк., 1987. – 141 с.
8. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы / М. М. Коченов. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук: 12.00.09. – юридическая психология. – М.: Академия МВД СССР, 1991. – 45 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: офіційне видання. – К.: "Центр учбової літератури", 2012. – 292 с.
10. Кудрявцев И. Психолого-психиатрическая экспертиза малолетних и несовершенно-

нолетних свидетелей / И. Кудрявцев, М. Морозова // Российская юстиция. – 1995. – №6. – С.28-30.

11. Метелица Ю. Л. Объекты судебно-психиатрической экспертизы / Ю. Л. Метелица, С. Н. Шишков // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М., 1987. – С. 143-153.

12. Петелин Б. Роль экспертизы в установлении мотивов преступления / Б. Петелин // Советская юстиция. – 1976. – №4. – С. 23-28.

13. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.

14. Сахнова Т. В. Зачем суду психолог? (О психологической экспертизе в гражданском процессе) / Т. В. Сахнова. – М. : Знание, 1990. – 96 с.

Стаття надійшла до редколегії 8 червня 2012 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.К. Якимчуком.

Marchak V.Y., Shuval'skaya L.R.

Use of special psychological knowledge by the subjects of court proceedings

Summary

In the given article the authors emphasize the importance of using the achievements of psychology by judges while considering criminal cases in court in three forms: consultation, involvement of a professional psychologist and determination of forensic-psychological inquiry.

Key words: special psychological knowledge, consultant, specialist, forensic-psychological inquiry, considering of criminal cases in court, crime committer.

Марчак В.Я., Шувальская Л.Р.

Использование специальных психологических знаний субъектами судопроизводства

Аннотация

В данной статье автора подчеркивают значение использования судьями достижений психологической науки при рассмотрении уголовных дел в судебном заседании в трех формах: консультации, привлечении профессионального психолога и назначении судебно-психологической экспертизы.

Ключевые слова: специальные психологические знания, консультант, специалист, судебно-психологическая экспертиза, рассмотрение уголовных дел в суде, субъект преступления.